

راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی برای رفع محرومیت با الگوگیری از سیره امام رضا (ع)

محمد عبدالحسین زاده^۱ - میثم لطیفی^۲

تاریخ دریافت: ۹۴/۹/۹

تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۲۷

چکیده

در سال‌های اخیر نقش مشارکت‌های مردمی مبتنی بر انگیزه‌های خیرخواهانه یا اعتقادات مذهبی، به عنوان یک حرکت و تلاش مؤثر در جهت تقویت حمایت‌های اجتماعی مورد توجه جدی قرار گرفته است. هدف اصلی این پژوهش تشریح نقش نهادهای دینی و مردمی در رفع محرومیت و فقر با تاکید بر سیره امام رضا (ع) است. در این پژوهش با روش سیره پژوهی و با بهره‌گیری از سبک و سیره زندگی امام رضا (ع) و همچنین تدقیق در روایاتی که از ایشان رسیده است، راهکارهای گسترش و تقویت نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ارائه شده است. به وضوح روشن می‌شود که در اسلام نهادهای دینی و مردمی مهم‌ترین نقش را در گسترش رفاه در جامعه و رفع محرومیت‌ها و فقر دارند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که رفتار معصومین از جمله امام رضا (ع) مانند احترام به فقیر، تشویق به سخاوت و... در صورتی که در جامعه نهادینه شود باعث گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی می‌شود. به تبع گسترش این نهادها در جامعه، فقر و محرومیت نیز کاهش پیدا می‌کند. دولت و نهادهای حمایتی مانند کمیته امداد باید با تکیه بر این ظرفیت جامعه اسلامی، به دنبال رفع فقر و محرومیت در جامعه باشند.

واژه‌های کلیدی:

نهاد، نهادهای دینی و مردمی، سیره امام رضا (ع)، انفاق، صدقات، محرومیت

۱. مقدمه

سیاست‌های حمایتی اسلام که بخشی از آن‌ها در قالب نهادها و مؤسسات مردمی شکل گرفته است، از جمله برنامه‌ها و خط‌مشی‌هایی است که این دین مبین در جهت برپایی جامعه مطلوب دینی مبتنی بر عدالت در نظر گرفته است. نهاد مفهومی فراتر از یک واژه و اصطلاح دارد و به فراخور سابقه و ورود آن در حوزه‌های مختلف علم از معانی، تعاریف و کاربردهای متفاوتی برخوردار شده است. مفهوم نهاد هم اشاره به ایجاد مکانی خاص برای فعالیت و هدفی خاص دارد؛ هم مفهوم ذهنی، موضوعی یا معنوی از آن استنباط می‌شود (March, 1989:4).

نهادها و مؤسسات از یک منظر به نهادهای دولتی و نهادهای مردمی تقسیم بندی می‌شوند. نهادهای دولتی، نهادهایی هستند که در یک جامعه بر اساس نیاز کشور و قانون اساسی آن کشور شکل می‌گیرد و بیشتر تحت عنوان سازمان‌ها و مؤسسات هستند. نهادهای مردمی، نهادهایی هستند که بر اساس باورها، عقاید و ارزش‌های مردم در یک جامعه شکل می‌گیرد و نقش دولت در قبال این نهادها، نقش حمایتی است.

کارکرد نهادها و مؤسسات مردمی در دو بخش تأمین نیازهای مادی و معنوی افراد و جامعه اهمیت به سزایی دارد. در بخش تأمین نیازهای مادی و حمایت‌های اقتصادی نیز می‌تواند کمک شایانی به دولت‌ها در فقر زدایی و رشد و توسعه اقتصادی از دو طریق انجام دهد:

با توجه به فلسفه وجودی این نهادها و مؤسسات که تحت پوشش و حمایت قرار دادن گروه‌های نیازمند را شامل می‌شود، موجب کاهش فقر و توزیع مجدد ثروت در جامعه شده، راه را برای دستیابی به سعادت اجتماعی در جامعه فراهم کند.

وجود این گونه نهادها و مؤسسات علاوه بر فقر زدایی که خود عامل توانمندی و کارآیی نیروی انسانی است نقش به سزایی در کارآفرینی و بهبود نیروی مولد جامعه خواهد داشت.

نهادهای دینی و مردمی در اسلام اهمیت زیادی دارند. برخی نهادهای دینی و مردمی که برای رفع فقر و گسترش رفاه در جامعه، در اسلام وجود دارد عبارت‌اند از: وقف، نذر، صدقه، انفاق و ...

در این پژوهش با بهره‌گیری از سبک و سیره زندگی امام رضا^(ع) و با پژوهش در زندگی نامه ایشان و روایاتی که از ایشان رسیده است، راهکارهای گسترش و تقویت نهادهای دینی و مردمی تبیین شده و نیز پیشنهادهای عملیاتی برای نهادهای حمایتی در جامعه اسلامی مانند کمیته امداد امام خمینی(ره) برای گسترش این نهادهای دینی و مردمی ارائه شده است.

ابتدا با بررسی مفهوم نهاد و تبیین آن، درک درستی از این مفهوم ارائه می‌شود. با تبیین مفهوم نهاد، مشخص می‌شود که نهاد لزوماً سازمان یا موسسه نیست بلکه یک قانون، یک آداب و رسوم و یک دستور دینی نیز می‌تواند نهاد باشد. همچنین مفهوم نهادهای دینی و مردمی مشخص می‌شود و برخی از آن‌ها معرفی می‌شوند و توضیحاتی درباره آن‌ها ارائه می‌شود. در خاتمه این بخش بیان می‌شود که راه حل رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی مشارکت مردم در رفع فقر و محرومیت است و این کار جز از طریق گسترش نهادهای دینی و مردمی میسر نیست.

در بخش دوم مقاله با بهره‌گیری از سیره عملی امام رضا^(ع)، راه‌حلهایی که باعث می‌شود روحیه خیرخواهی و کمک به محرومان در جامعه گسترش یابد، ارائه می‌شود. گسترش روحیه خیرخواهی در جامعه اسلامی باعث گسترش نهادهای

دینی و مردمی در آن جامعه می‌شود و این تا حد زیادی باعث رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی خواهد شد. مهم‌ترین وظایف دولت‌ها و نهادهای حمایتی، گسترش این روحیه خیرخواهی در بین مردم جامعه برای تقویت نهادهای دینی و مردمی است. برخی از راهبردهایی که امام رضا^(ع) برای گسترش این روحیه در بین مردم استفاده کرده‌اند عبارت است از: حفظ عزت و احترام تنگدستان جامعه، رفتار درست کارگزاران با محرومان، اصلاح سبک زندگی افراد جامعه، ترویج فرهنگ سخاوت و فرهنگ انفاق و... که در ادامه مقاله به تفصیل بیان می‌شود.

۲. تعریف نهاد^۱

طبق تعریف اسکات، مجموعه‌ای متشکل از عقاید و افکار، رفتارها و روابط میان افرادی که در اطراف یک موضوع اجتماعی در یک گروه یا سازمان شکل گرفته باشد، نهاد نامیده می‌شود (Scott, 2001:25). در تعریف دیگر نهاد عبارت است از ساختاری انطباق پذیر، با بعد ارزشی بسیار قوی که اعضای آن زندگی خود را متکی به آن دانسته و هرگونه تغییر در آن یا از میان رفتن آن، اثراتی بر روی اعضای نهاد و کل جامعه دارد (ورزشکار، ۱۳۹۰:۱۳).

البته یکی از پیچیده‌ترین مسائل، تمیز دادن بین مفاهیمی همچون نهاد، سازمان، موسسه و کلماتی از این قبیل است (Zucher 1987:447). نهاد در رشته‌های مختلف علوم انسانی تعاریف متفاوتی دارد و علمای رشته‌های مختلف اعم از اقتصاددانان، جامعه‌شناسان، حقوقدانان، متخصصان علوم سیاسی و متخصصان مدیریت دولتی درباره آن سخن گفته و هر یک ویژگی‌هایی را برای آن برشمرده‌اند. یکی از بهترین جمع‌بندی‌ها در این زمینه را می‌توان در آثار دکتر محمد جواد ایروانی مشاهده کرد. ایشان پس از اشاره به معانی و تعاریف نهاد در رشته‌های

۱. Institution

مختلف و در آثار علمای صاحب نظر، جمع بندی خود را این گونه ارائه می کند: "در سازمان، داشتن هدف مشترک و تلاش جمعی برای رسیدن به هدف شرط لازم است اما در نهاد نوعی تعهد اخلاقی ملاک تجمع و همیاری است. به طور کلی وجه ممیزه نهاد و سایر واژه‌های نزدیک با آن این است که نهاد نوع رابطه با بیرون از محیط سازمانی در تبیین معانی آن نقش اساسی دارد حال آن که در سایر واژه‌ها نوع رابطه درونی که در سازمان حاکم است تعیین کننده است" (ایروانی، ۱۳۷۷: ۲۶).

از سوی دیگر از نظر جامعه‌شناسان نهاد یک مشترک لفظی است میان عناصر "ساخت یک نظام اجتماعی" و نیز "مجموعه‌ای از ارزش‌ها، فرایندها و روش‌ها" که در جامعه وجود دارند (Selznick, 1966: 12).

در نظام معنایی اسلام، نهادها مترادف‌اند با ساختارها و دستگاه‌های ارزشی که به واسطه اسلام تأسیس شده‌اند. یعنی مشخصه‌ای که از شنیدن نام این نهادها به ذهن خطور می کند اسلامی بودن و تولد و رشد آن‌ها در دامن اسلام است.

۲.۱. مفهوم جامعه شناختی نهاد

در تعریف جامعه شناختی، نهاد اجتماعی به نظامی اطلاق می شود که در آن روابط اجتماعی ساخته و پرداخته و پایدار با هدفی معین و مشخص است که کنش آن از شخصیت افرادی که عهده دار آن هستند می گذرد و به افراد دیگر انتقال می یابد. بر این اساس می توان گفت نهاد به معنی و مفهوم قانون، آداب و رسوم یا سازمانی است که در زندگی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی افراد یک جامعه نقش به سزایی دارد (اسکات، ۱۳۷۴: ۱۲۷). با این تعریف مشخص شد که نهاد یک بعد نرم و یک بعد سخت دارد. بعد سخت نهاد شامل سازمان، قوانین و ... است. بعد نرم نهاد نیز شامل آداب و رسوم، اخلاق و سبک زندگی^۲ می شود.

۳. نهادها و ویژگی‌های اجتماعی

نهادها، ارزش‌های غایی خاصی را که در میان اعضا و زیر مجموعه آن حاکم است، متبلور می‌کنند. از آن جا که نهادها پایدار هستند، الگوهای رفتاری سامان یافته در آن، در جامعه رسوخ می‌کند و به صورت یک سنت فرهنگی در می‌آیند. آرمان‌های یک نهاد، معمولاً از سوی اکثریت عظیمی از افراد جامعه پذیرفته شده است (Aldrich, 1994:652).

۴. طبقه بندی نهادها در جامعه اسلامی

به طور کلی می‌توان نهاد‌های موجود در جامعه اسلامی را به دو دسته تقسیم بندی کرد:

نهاد‌های دولتی و حکومتی

نهاد‌های دینی و مردمی

۴.۱. نهاد‌های دولتی و حکومتی

نهاد‌های دولتی و حکومتی، مهم‌ترین سازمان‌های اجتماعی اند که نیازهای اساسی انسان‌ها را در جوامع برآورده می‌کنند. برخی از انواع نهاد‌های دولتی عبارت‌اند از:

۱. نهاد‌های سیاسی:

۱.۱. احزاب

۲.۱. گروه‌های سیاسی

و ...

۲. نهاد‌های سلامت و بهداشت:

۲.۱. مجتمع‌های بهداشتی و سلامت

۲,۲. خیران بیمارستان ساز

۲,۳. انجمن حمایت از سرطانی‌ها

و ...

۳. نهادهای آموزشی:

۳,۱. دانشگاه‌ها

۳,۲. مدرسه‌ها

و ...

۴. نهادهای حمایتی:

۴,۱. کمیته امداد امام خمینی

۴,۲. سازمان بهزیستی کشور

و ... (حق جو، ۱۳۸۱: ۸۴).

۴,۲. نهادهای دینی و مردمی

در بینش اجتماعی اسلام علاوه بر نهادهای ضروری و الزامی مانند نهاد دولت و حکومت، نهادهای خیرخواهانه دیگری نیز پیش‌بینی و طراحی شده است که حمایت و ساماندهی به آن‌ها می‌تواند سبب تقویت روحیه برادری و تعاون و همیاری شود که خود بهترین عامل حفظ تقویت حمایت‌های اجتماعی است (اصغری، ۱۳۸۷: ۱۵۹). برخی از این نهادهای دینی و مردمی عبارت است از:

۴,۲,۱. وقف

وقف یعنی حبس ثروت و قرار دادن منافع آن برای شخص، اشخاص، عناوین و ... (خمینی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۸۳). وقف در شریعت اسلامی، نهاد و موسسه خیریه اجتماعی است که منافع عظیم و سرشاری را در اختیار جامعه اسلامی قرار می‌دهد و از این

طریق نقش مهمی در زمینه حمایت‌های اجتماعی دارد. گستره و دامنه وسیع وقف به حدی است که از عبادتگاه‌ها گرفته تا جزئی‌ترین مسائل مادی زندگی انسان‌ها را در بر می‌گیرد (اصغری، ۱۳۸۷: ۱۵۹).

۴.۲.۲. نذر

از جمله نهادهایی که می‌تواند نقش ارزنده‌ای در حمایت‌های اجتماعی ایفا کند، نهاد نذر است. معنی و مفهوم نذر این است که فرد خود را ملزم سازد تا کاری را به شکل مخصوصی برای خدا انجام دهد، و از آن جا که متعلق نذر می‌تواند هم امور معنوی و هم امور مادی باشد از این رو با جهت‌دهی به این نهاد خیر خواهانه می‌توان برخی از معضلات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه را برطرف کرد (خمینی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۸۴-۸۶).

۴.۲.۳. هبه و وصایا

هبه در معنی و مفهوم عام آن عبارت است از تملیک مجانی و بلاعوض مال (میرمعزی، ۱۳۹۱: ۳۷۸). هرگاه نهاد هبه و وصیت در جامعه مورد تشویق قرار گیرد و نیز بین مردم و دولت رابطه عاطفی و صمیمی باشد با در اختیار قرار دادن بخشی از اموال خود در این راه می‌توانند گام موثری در حمایت‌های اجتماعی بردارند (اصغری، ۱۳۸۷: ۱۶۱).

۴.۲.۴. صدقه و انفاقات

دادن اموال به فقیران بدون عوض و به قصد قرب به خداوند، صدقه خوانده می‌شود. آیات و روایات بسیار زیادی درباره صدقه وجود دارد. یکی از آثار صدقه این است که فقر در جامعه از بین می‌رود (میرمعزی، ۱۳۹۱: ۳۹۰).

نکته دیگری که اهمیت و جایگاه ویژه ارتباط با مردم و معاشرت با هموعان را

راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ❖ ۸۱

نشان می‌دهد، این است که بسیاری از فضایل و رذایل اخلاقی، در ظرف ارتباطات ظهور می‌یابند. زندگی اجتماعی و معاشرت با دیگران ظرف ظهور فضایی مانند عدالت، انصاف، احسان، ایثار، انفاق، صدقه، تواضع، امانت، صداقت، صراحت، عفت، حجاب و امثال آن است. همچنین رذایلی مانند ظلم، حق‌کشی، خودخواهی، تکبر، خیانت، دروغ، بی‌حیایی، رشوه، بی‌بند و باری، غیبت، حسادت، ریا، سمعه و امثال آن نیز در ظرف اجتماع و ارتباط با دیگران است که خود را نشان می‌دهد. از این رو تعلیم و تعلم بدون زندگی اجتماعی و معاشرت با دیگران امکان تحقق ندارد (شریفی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۶).

بنابراین یکی از مهم‌ترین کارهایی که برای گسترش نهادهای خیرخواهانه باید انجام بگیرد، فرهنگ سازی و ترویج روحیات و خلقیاتی است که مردم را به سمت خیرخواهی و کمک به محرومان سوق دهد. به عبارت دیگر یکی از مهم‌ترین راه‌های گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ترویج خلقیات و روحیات طیبه است. از این رو پس از این که نهادهای دینی و مردمی تشریح شد در ادامه با بررسی سیره حضرت علی بن موسی الرضا^(ع) برخی از راهکارهای عملیاتی برای گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی با تاکید بر رفتار و اخلاق اسلامی ذکر می‌شود.

۵. روش تحقیق

سیره یا منطق عملی مجموعه اصولی است که برگرفته از قرآن کریم و راه و رسم پیامبر اکرم^(ص) و اوصیای آن حضرت است. این اصول قواعدی است کلی که جهت زندگی را در وجوه مختلف فردی، اجتماعی، مدیریتی، خانوادگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی مشخص می‌کند (دلشاد تهرانی و آیینه‌وند، ۱۳۸۵: ۴۴).

سیره پژوهی نوعی از پژوهش است و نمی‌توان آن را نوعی از علم به معنای رشته علمی^۳ یا به معنای رشته علمی با روش تجربی^۴ تلقی کرد. زمانی که از پژوهش بحث می‌شود اولین سوالی که باید پاسخ داده شود این است که مقوله پژوهش، از مقولات کیفی است یا کمی؟ سیره پژوهی نمی‌تواند کمی باشد؛ زیرا پژوهش کمی ۳۰ فقره و بیشتر را بررسی می‌کند؛ در حالی که سیره پژوهی موارد کمتر از این مقدار را مورد بررسی قرار می‌دهد. بنابراین وارد حوزه تحقیقات کیفی می‌شود (کافی، ۱۳۹۴: ۲). برای استخراج سیره لازم است به این نحو عمل کنیم که ابتدا به یک اصل برسیم، سپس سعی کنیم به یک استقرای نسبتاً تام در مورد آن اصل دست یابیم؛ یعنی تمام متون اعم از قرآن، روایات و متون تاریخی را جست‌وجو کنیم و بتوانیم ادعا کنیم که این اصل است؛ اگر این‌گونه عمل کردیم، آن وقت می‌توانیم به مجموعه سیره دست پیدا کنیم.

۶. سیره امام رضا^(ع) در تقویت نهادهای دینی و مردمی برای کمک به

محرومان

در این پژوهش با مطالعه سیره علی بن موسی الرضا^(ع) اصل اولیه‌ای که استخراج شد اصل مطلوبیت کمک به محرومان و فقرا در جامعه اسلامی بود. این اصل به عنوان پیش فرض پذیرفته شد. در ادامه با بررسی سیره آن حضرت روش‌های برخورد آن حضرت با فقرا و محرومان شناسایی شد و برخی از توصیه‌های حضرت در برخورد با فقرا و محرومان که کمک به گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی می‌کند، بیان می‌شود.

۶.۱. برخورد صحیح و درست کارگزاران برای مقابله با فقر

۳. discipline

۴. science

محصول روابط اجتماعی و اقتصادی ظالمانه، تشکیل طبقات و پدید آمدن جامعه ای با تضادهای اجتماعی آشکار است، امام^(ع) امتیازات طبقاتی را از بنیاد واژگون کرد. امام^(ع) در تعالیم والای خویش به کارگزاران و دیگر مسئولان نظام اسلامی می آموزد هر کسی باید در گام نخست در اندیشه ساختن خود باشد و شایستگی های لازم را در وجود خویش آشکار کند و با دیگران متعهدانه رابطه برقرار کند و خدمتگزار همه مردم باشد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۴۱).

امام رضا^(ع) در خراسان تمام اموال خود را در روز عرفه میان مردم و نیازمندان تقسیم کرد. در این هنگام فضل بن سهل گفت: این کار با خسران توأم است، حضرت فرمود: بلکه چنین کاری قرین با غنیمت و منفعت است، آن چه را که برای دستیابی به پاداش الهی و کرامت انسانی بخشیدی زیان و غرامت تلقی مکن (کلینی، ۱۳۸۱ق، ج ۸: ۲۳۰؛ حکیمی، ۱۳۸۰: ج ۲: ۲۲۲).

حتی در تعالیم رضوی کاری که خدمت در دربارها را جبران می کند و عمل نامشروع کمک به ستمگران را محو می سازد، یاری رساندن به مردم و گره گشایی از کار آنان است. حسین انباری می گوید: مدت ۱۴ سال به امام رضا^(ع) نامه نوشتم و از کار در دربار پادشاه اجازه خواستم. امام در جوابم نوشت، نامهات را خواندم و از هراسی که در این شغل داری آگاه شدم. اگر می دانی که هرگاه کاری در دربارها کردی، طبق دستورات رسول اکرم^(ص) عمل می کنی و دستیاران و کاتبان تو از هم کیشان تو خواهند بود و هنگامی که مالی به دستت رسید بخشی از آن را به بینوایان مؤمن می دهی تا بدان اندازه که خود مانند یکی از آنان باشی، اگر این گونه عمل کنی، کار تو در دربار سلاطین با خدمت به برادران دینی ترمیم می گردد و گرنه (خدمت در دربارها) جائز نمی باشد (صحیفه الإمام الرضا، ۱۴۰۷ق: ۳۹۴).

امام در حدیث زیر نقش حیاتی کارگزاران نظام اسلامی را چنین ترسیم می‌کند: «آن حضرت به مأمون گفت: درباره امت محمد و فرمانروایی که بر ایشان داری از خدا بترس، زیرا کارهای آنان را تباه کرده‌ای و کار را به دست کسانی سپرده‌ای که به غیر حکم خداوند بلند مرتبه دآوری می‌کنند و خود در این سرزمین ماندگار شده و خانه هجرت و محل فرو آمدن وحی را ترک کرده‌ای و بر مهاجران و انصار با نبود تو ستم می‌رود و سوگند و پیمان هیچ مؤمنی را نگاه نمی‌دارند و روزگار بر مظلومان به سختی می‌گذرد و آنان برای زندگی به هزینه‌ای دسترسی ندارند و کسی را نمی‌یابند که نزد او از اوضاعی که دارند شکایت کنند (کلینی، ۱۳۸۱ق: ج ۵: ۱۱۱).

ماجرای این حدیث آن است که روزی مأمون خدمت امام رفت و با خود نامه‌ای طولانی داشت که متن آن را برای حضرت خواند، در آن مکتوب آمده بود که برخی روستاهای کابل به دست لشکریان اسلام فتح گردیده است. وقتی خواندن آن خاتمه یافت امام فرمودند: آیا فتح مناطقی از قلمرو شرک و کفر تو را خرسند ساخته است؟ مأمون پرسید آیا این خبر شادمانی ندارد؟ که امام مطالب فوق را فرمودند و به او تأکید کردند تو عدالت را در داخل سرزمین‌های اسلامی برقرار کن و فقر و محرومیت را از ریشه برانداز و به گرفتاری‌های مردم رسیدگی کن که این مایه خشنودی و خوشحالی یک حاکم اسلامی است نه کشورگشایی و فتوحات تازه و افزون بر قلمرو جغرافیایی (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۹: ۱۶۵).

امام^(ع) از سویی تصریح می‌کنند که بر اثر عواملی، افرادی در جامعه زندگی می‌کنند که از نظر سلامت مشکل دارند و پدید آمدن آنان بر اثر بیماری، سالخوردگی، حوادث طبیعی و جنگ‌های طبیعی است اما بقای آنان به همان حال نگران کننده، از نظر اسلام محکوم است؛ باید کارشان را در کمترین زمان سامان داد

و از تعهد و تکلیف انسانی و حکومتی در این زمینه فراموش نکرد و ضرورت دارد کار این گونه افراد درست شود تا از آن وضع آشفته رهایی یابند (کلینی، ۱۳۸۱ق: ج ۲: ۱۵۹). یعنی خداوند توانمندان (آنان را که امکانات، قدرت و شرایطی را در اختیار دارند) مکلف کرده است که امور زندگی بیماران از کار افتاده و بلادیدگان را سامان دهند.

این کلام سخن حضرت علی^(ع) را به اذهان متبادر می کند: خدا را! خدا را! در کار فرودستان یعنی بینوایان و نیازمندان و فقیران و بیماران زمین گیر که هیچ کاری از دستشان بر نمی آید (نهج البلاغه، ۱۳۹۰: ۵۵۴). امام رضا^(ع) در سخن دیگری از این واقعیت بیشتر پرده برمی دارد و با صراحت افزون تری مسئولیت کارگزاران مسلمان را مطرح می فرماید:

اگر زمام حکومت را در دست گیرم غذای ساده تر و کم ارزش تری (نسبت به زمان زمامداری) خواهم خورد و لباس خشن و زبر (پس از لباس های نرم) در بر خواهم کرد (پس از آسایش) با سختی و مشقت خواهم زیست. (طبرسی، ۱۳۷۰: ج ۲: ۳۶۲). و باز این کلام گهربار مؤید کلام با کرامت حضرت علی^(ع) که فرموده اند: خداوند مرا برای مخلوقات خودش امام قرار داد پس بر من واجب کرد که درباره خودم و خوردنی و نوشیدنی و لباس هایم همچون ناتوان ترین مردم زندگی کنم تا فقیر به فقر من اقتدا کند و ثروتمند به سرکشی بر نخیزد (نهج البلاغه، ۱۳۹۰: ۱۰۱۹).

حضرت امام رضا^(ع) از دیدگاهی دیگر رسیدگی به اوضاع مسلمانان را مورد تأکید قرار می دهد و آن این که هر فردی از کارگزاران با مردمان تحت قلمرو خویش برادر دینی هستند و از این منظر باید با آنان به برابری و برادری رفتار کنند در هر چیزی که برابری در آن رواست (کلینی، ۱۳۸۱ق، ج ۱: ۴۱۰).

۲.۶. احترام به فقیر و حفظ عزت نفس او

در اسلام نهایت کوشش و تلاش خود را باید کرد که در تمام جامعه اسلامی حتی یک فقیر و نیازمند پیدا نشود، اما بدون شک، در هر جامعه‌ای افراد از کارافتاده آبرومند، کودکان یتیم، بیماران و مانند این‌ها وجود دارند که باید به وسیله بیت المال و نیز افراد متمکن با نهایت ادب و احترام تأمین شوند.

در سیره و روش اهل بیت^(ع) احترام ایشان به سائل و فقیر به خوبی دیده می‌شود. روش کمک کردن به فقرا نیز در قاموس ایشان به گونه‌ای بوده که آبروی مساکین حفظ شود و عرق شرم و نداری بر پیشانی ایشان ننشیند.

حضرت رضا^(ع) می‌فرمود: هر کس جواب سلام فقیران را مانند جواب سلام ثروتمندان ندهد و او را دست کم بگیرد، روز قیامت خداوند را ملاقات می‌کند در حالی که از او خشگمین است (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۴۴۳). و نیز می‌فرمود: هر کس مرد یا زن مؤمنی را از بابت فقرش تحقیر کند، روز قیامت خداوند او را در بین مردم رسوا و سرشکسته خواهد کرد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۳۲۷).

احترام به فقرا همانند سایر افراد جامعه مورد تاکید آن حضرت^(ع) بوده و آمده است: در زمان ایشان برخی مسلمانان در رفتار با یکدیگر تبعیض روا می‌داشتند. به عنوان مثال اگر مخاطب شان ثروتمند بود به او احترام می‌گذاشتند و چنانچه فقیر بود و نادار به او توجه نمی‌کردند، به گونه‌ای که تحمل این وضع برای فقرا بسیار دشوار بود. وقتی امام^(ع) از این رفتار مردم آگاه شدند، فرمودند: «کسی که به مسلمان فقیری سلام کند برخلاف آن‌گونه که به ثروتمندان سلام می‌کند، در حالی خداوند را در قیامت ملاقات خواهد کرد که بر او خشم گرفته است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ج ۱، ۲۶۴). این سخن امام برای جامعه آن روز تکان دهنده بود، زیرا خشم الهی را

یعنی همان عذاب دردناکی که از آن وحشت داشتند، وعده می‌داد.

۶,۳. ترویج فرهنگ مواسات و برادری در جامعه اسلامی

مواسات به معنای مشارکت در زندگی است. «آسیتَه بنفسی» یعنی، او را با خود برابر و یکی دانستم (معلوف، ۱۳۸۵، ذیل مدخل آسی). از گفتار و رفتار پیشوایان دینی استفاده می‌شود که «مواسات» یک وظیفه همگانی در جامعه اسلامی است. جملاتی که از آن بزرگواران در توصیه به این ارزش اخلاقی نقل شده، به صورت یک قاعده کلی بیان شده است. پیشوایان دینی ما، برای شناخت شیعیان شان، سه نشانه در اختیار مردم قرار داده‌اند: یکم، مراقبت بر اوقات نماز و به جا آوردن آن‌ها در آغاز وقت، و دوم، نگهداری اسرار ائمه از دشمنان و سوم، مواسات مالی با برادران مؤمن (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱: ۳۹۱).

در عصر امام رضا^(ع) حکومت جابرانه عباسیان بر مردم حکومت می‌کرد که ده‌ها سال مردم را به استثمار کشانده بود. امام رضا^(ع) می‌کوشید با هم‌دردی‌ها و رهنمودهای خویش از دردهای محرومان جامعه بکاهد و نیز دیگران را به یاری آن‌ها دعوت کند. امام رضا^(ع) خطاب به فردی به نام اسماعیل فرموده است: ای اسماعیل، آیا در میان آشنایان خود چنین دیده‌ای که هر گاه کسی جامه‌ای ندارد و دیگری آن را اضافه دارد به او بدهد؟ گفتم: نه. فرمود: آیا اگر کسی پوششی دارد برای دیگری می‌فرستد تا او نیز پوشش داشته باشد؟ جواب دادم: خیر. آن‌گاه امام^(ع) (به نشانه ابراز تأسف عمیق) دست بر زانوی خویش زد و فرمود: این‌ها برادر یکدیگر نیستند (ورام، ۱۳۶۹: ج ۲: ۸۵). عبدالله بن صلت می‌گوید: مردی از اهل بلخ گفت: در سفر خراسان با امام بودم. روزی سفره انداختند و غلامان سیاه و غیر آنان را بر سر آن سفره فراخواندند (و همه با هم با امام غذا خوردند) گفتم: ای کاش برای این‌ها سفره‌ای

جداگانه ترتیب می‌دادید، فرمود: خاموش باش. خدای همه یکی است مادر یکی، پدر یکی و پاداش هر کسی به کردار او بستگی دارد (کلینی، ۱۳۸۱ ق، ج ۸: ۲۳۰).
 معمر بن خلاد می‌گوید: امام رضا^(ع) (قبل از خوردن غذا) به بهترین غذایی که برایش می‌آوردند، می‌نگریست و از هر خوراکی مقداری برداشته و در سینی می‌نهاد؛ سپس دستور می‌داد آن سینی غذا را برای بینوایان ببرند (همان، ج ۸: ۲۳۱). امام نمی‌تواند غذایی را میل کند که محرومان از آن نخورده‌اند و این بر اساس تعالیم اصولی امامان معصوم^(ع) است که انسان‌ها ارزشی همانند دارند. امام رضا^(ع) می‌فرمود: کمک تو به ضعیفان تا از حالت ضعف و سستی خارج شوند و قوی شوند برتر از کمک مالی و صدقه است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۴۴۶).

۶،۴. گسترش فرهنگ سخاوت

از اصول اخلاقی که در زندگی همه امامان فراوان دیده شده است جود و سخاوت است. سخاوت در مقابل بخل قرار دارد. یعنی انسان از امکانات مادی و معنوی که در اختیارش وجود دارد فقط خودش استفاده نکند بلکه با بخشش به دیگران قسمتی از مشکلات آن‌ها را حل کند و دیگران را از نعمت‌هایی که خداوند به او داده، چه نعمت مادی و چه نعمت‌های معنوی مانند علم برخوردار کند (اشتهدادی، ۱۳۸۰: ۵۳).
 سخاوت از «سخاء» گرفته شده است و «سخا النار و یسخواها»، یعنی این که اگر خاکستر آتش را از آتش پاک کنیم، بهتر می‌سوزد و روشنایی اش بیشتر می‌شود، بنابراین تعریف سخاوت که از همین ریشه است موجب روشنایی و گرم کردن کانون خانواده‌های بینوایان می‌شود (اشتهدادی، ۱۳۸۰: ۵۴).

شاید بهترین تعریف درباره سخاوت بیان امام رضا^(ع) باشد که فرمودند: «انسان سخاوتمند از غذای دیگران می‌خورد تا از غذای او بخورند، ولی انسان بخیل از غذای

دیگران نمی خورد تا از غذای او نخورند.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۹: ۱۰۲).

نقل شده است شخصی به حضرت علی ابن موسی الرضا^(ع) گفت: به قدر جوانمردی خودتان به من عطا و بخشش کنید. ایشان فرمودند: این اندازه برای من مقدور نخواهد شد. او گفت: پس به اندازه مروت من عطا کن. حضرت فرمودند: این مقدار ممکن می شود پس از این جریان به غلام خودشان دستور دادند تا مبلغ ۲۰۰ اشرفی به او بدهند. (همان، ج ۴۹: ۱۰۰).

علاوه بر نیازمندان، سخاوت امام رضا^(ع) شامل حال شاعران و دوستداران تواضع امام رضا چنان زیاد بود که زمانی که برای آن حضرت غذا می آوردند. ایشان غلامان و خادمان و حتی دربان و نگهبان را بر سر سفره می نشاندند و با آن ها غذا می خوردند. همچنین نقل شده زمانی که آن حضرت تنها می شدند همه خادمان و غلامان خوششان را از کوچک و بزرگ جمع می کردند و با آنان سخن می گفتند و با آن ها انس می گرفتند به طوری که غلامان آن حضرت هیچ ترسی از ارباب و مولای خود نداشتند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۱۰۰).

۵،۶. گسترش فرهنگ کار

در نگاه اسلام با تفاوت به هدف نازل و محسوس کار که تأمین کننده نیازمندی های آنی زندگی خانواده است، آن چه بی تردید و به حکم شرع و عرف در جوامع اسلامی مقبولیت یافته و دارای التزام عملی است. بر عهده داشتن مسئولیت اداره امور زندگی در خانواده توسط پدر به عنوان سرپرست خانواده است. در همین راستا می بینیم که برآمدن از عهده هزینه های زندگی نیازمند تلاش و کوشش است. بر این اساس پیشوایان اسلام به ما توصیه کرده اند تا آن جا که در توان داریم از ارتزاق بدون تکیه بر دسترنج خود پرهیز کنیم. امام رضا^(ع) حدیثی را با این مضمون

از پیامبر (ص) نقل می‌کند که: کسی به خدمت ایشان آمد تا چیزی درخواست کند، پیامبر (ص) فرمود: هر که از ما چیزی بخواهد سه او می‌دهیم اما اگر بی‌نیازی ورزد و اظهار نکند خداوند او را بی‌نیاز خواهد کرد. آن شخص سه بار به همین منظور آمد و همین سخن را از پیامبر (ص) شنید. روز بعد رفت و تبری را قرض گرفت و به کوه زد و پشته هیز می‌جمع کرد و به بازار برد و به نیم کیلو خرما فروخت و با خانواده خود آن را صرف کرد. وی همین عمل را هر روز ادامه می‌داد تا توانست درآمدی کسب کند و از آن برای خود تبری و مالی و غلامی بخرد. وقتی بعد از آن به حضور پیامبر (ص) آمد و مراتب را نقل کرد ایشان فرمود: مگر نگفتم هر که از ما چیزی بخواهد می‌دهیم ولی اگر بی‌نیازی ورزد خداوند او را بی‌نیاز می‌کند. (صحیفه الإمام الرضا ۱۴۰۷ ق: ۳۶۵).

۶.۶. تصحیح سبک زندگی

عباسی می‌گوید از امام رضا (ع) درباره خرج زندگی دستوری خواستم. ایشان فرمود: بین دو امر ناخوش. گفتم من آن را نمی‌شناسم. فرمود آیا نمی‌دانی که خداوند عزوجل اسراف را ناخوش داشته است و همچنین تنگ گرفتن را. آن جا که می‌گوید: آنانی که وقتی خرج می‌کنند نه اسراف می‌کنند و نه تنگ می‌گیرند و روش پایداری بین این دو دارند (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۸: ۳۴۷).

البته شناخت دو مقوله اسراف و تنگ‌گیری بسیار مهم است. اسراف چیست و در کجا و در چه چیزهایی است از زمره مسائل اولیه‌ای است که باید بدان توجه کرد اما این نوشتار از آن جا که بنای آن بر اختصار و اشاره است تنها به یک رهنمود از آن امام همام بسنده می‌کند که فرمود: در آن چه سود به بدن انسان می‌رساند اسراف نیست. اسراف در آن چیزهایی است که مال تلف می‌شود و به بدن آسیب می‌رساند (همان، ج ۷۳: ۸۱).

۶,۷. تشویق به قناعت

راهبرد بعدی بهره‌گیری از شیوه قناعت است. رویکرد به این راهبرد در واقع، همان پیدا کردن راه میانه است. بهره‌بردن از شیوه قناعت، علاوه بر آن که خانواده و جامعه را از افتادن در چاله فقر نگه می‌دارد، اهرم کارسازی در جهت شکوفایی استعدادها و خلق ابتکارات است.

خداوند می‌فرماید: تو به آن چه روزی ات کرده‌ام خوشنود باش تا از بی‌نیازترین مردم باشی و من روایت می‌کنم که هر کس قناعت پیشه داشت سیر است و هر که قانع نباشد سیر نمی‌شود (نوری، ۱۴۰۸ ق: ج ۱۵: ۲۲۵؛ الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا^(ع)، ۱۴۰۶ ق: ۳۶۴).

توجه به نکته‌های روان‌شناختی در آموزش، موضوع قابل توجهی است که ائمه معصومین^(ع) در بیان مسائل بدان التفات جدی داشته‌اند. در زمینه توصیه به رعایت موازین قناعت در هزینه‌های زندگی آن‌گاه که امام^(ع) به آن می‌پردازند، از پیامبر^(ص) به عنوان الگوی رفتاری یاد می‌کنند تا علاوه بر جنبه سرمشق‌گیری، از نظر روحی نیز درک آن بر فراگیرنده دشوار نیاید. اشاره امام در فرازی از روایت زیر ناظر به این مطلب است: اگر خاطرت را به چیزی از روش قناعت جلب می‌کنی، به شیوه معاش و گذران پیامبر^(ص) توجه کن که خوراکش نان جوین، شیرینی او خرما، همیزم اجاقش برگ و پوسته نخل بود، آن هم اگر می‌یافت (الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا^(ع)، ۱۴۰۶ ق: ۳۶۶).

۶,۸. تشویق به فرهنگ انفاق

معمربن خلاد می‌گوید: وقتی حضرت رضا^(ع) می‌خواستند غذا بخورند یک کاسه بزرگی را کنار سفره می‌گذاشتند و از بهترین غذاها، از هر کدام مقداری، در

آن کاسه می ریختند و می فرمودند: آن را به مساکین بدهند. سپس این آیه مبارکه را قرائت می فرمودند: *فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ* (البلد، ۱۱). پس انسان، آن گردنه‌های سخت را نتواند پیمود. و بعد می فرمود: چون خداوند می دانست که برای هر انسانی، آزاد کردن بنده، مقدور نیست راهی برای رسیدن به بهشت با اطعام طعام قرار داد (قمی، ۱۳۷۴: ۴۶۳).

۷. نتیجه گیری

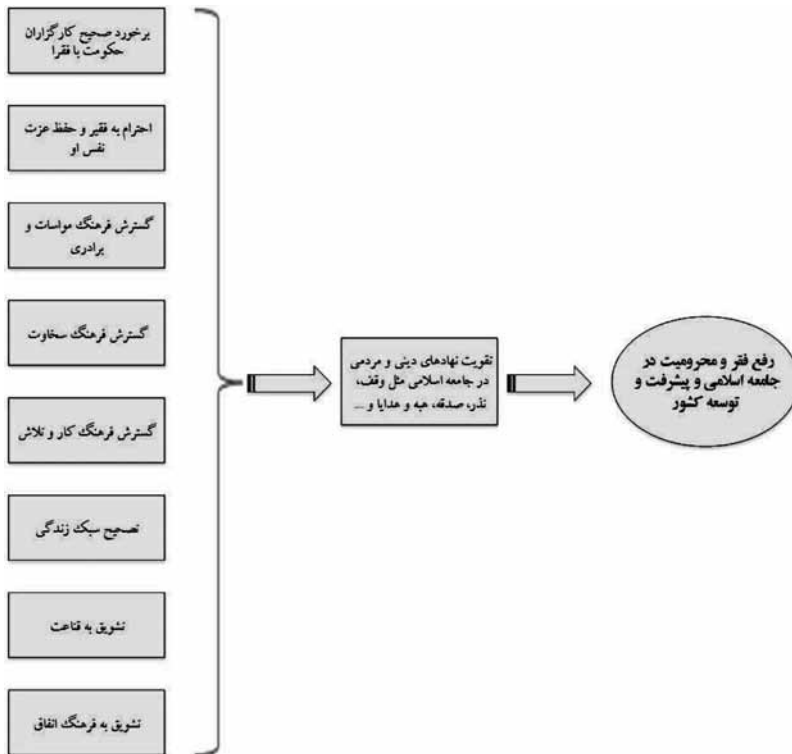
از آن چه گذشت می توان چنین نتیجه گرفت که سیاست‌های حمایتی اسلام که بخشی از آن‌ها در قالب نهادها و مؤسسات مردمی شکل گرفته است، در وحدت و انسجام اجتماعی، در دو بخش تأمین نیازهای مادی و معنوی افراد جامعه اهمیت به سزایی دارد.

مهم‌ترین راهکار برای رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی مشارکت مردم در این عرصه است. نباید برای رفع محرومیت تنها به نهادهای دولتی و حکومتی اکتفا کرد. البته نباید اهمیت سیاست‌گذاری‌ها و تصمیم‌گیری‌های حکومت در باب گسترش عدالت و رفع محرومیت نادیده گرفته شود. حتی نهادهای حمایتی که در جامعه اسلامی برای کمک به محرومان به وجود آمده‌اند تنها در صورتی می‌توانند وظیفه خود را به درستی انجام دهند که مردم در کمک به محرومان مشارکت جدی داشته باشند.

بنابراین مهم‌ترین و ضروری‌ترین کار، اصلاح فرهنگ عمومی مردم جامعه در قبال محرومان و کمک به فقرا است که بهترین شیوه برای این کار می‌تواند توصیه معصومان به خصوص امام رضا^(ع) باشد. مردمی که محبت به اهل بیت را در دل دارند با آگاهی از سیره‌ی عملی آن بزرگواران به تاسی از آن‌ها اهمیت کمک به محرومان را

راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ❖ ۹۳

می آموزند و به تبع آن با گسترش نهادهای دینی و مردمی مانند قرض، انفاق، صدقه و ... گامی بزرگ در رفع فقر و محرومیت در جامعه اسلامی بر می دارند. در نمودار زیر به طور خلاصه راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی برای رفع محرومیت و فقر بر اساس سیره امام رضا (ع) ارائه شده است.

شکل ۱: راهکارهای رفع فقر و محرومیت توسط نهادهای دینی و مردمی با تاکید

بر سیره امام رضا (ع)

۸. پیشنهادها

در پایان برخی از پیشنهادهای عملیاتی برای گسترش نهادهای حمایتی در جامعه اسلامی با تاکید بر اصلاح فرهنگ عمومی مردم و درک آنان درباره محرومان با توجه به سیره معصومان^(ع) به خصوص امام رضا^(ع) ارائه می‌شود که عبارت‌است از:

۱. استفاده از ظرفیت رسانه ملی برای تبلیغ کمک به محرومان و سیره اهل بیت^(ع) به خصوص امام رضا^(ع) در زمینه رفع محرومیت برای عموم مردم به شکل جذاب و هنری.

۲. استفاده از ظرفیت‌های حوزه علمیه و مبلغان دینی برای گسترش دیدگاه اهل بیت^(ع) درباره محرومان و فقرا و رفتار و منش آن بزرگواران با فقرا.

۳. انجام کارهای فرهنگی توسط کمیته امداد امام خمینی (ره)، سازمان بهزیستی و دیگر نهادهای حمایتی برای گسترش روحیه انفاق و سخاوت در جامعه اسلامی با تکیه بر سیره اهل بیت^(ع).

۴. تشکیل گروه‌های فکری برای نحوه گسترش احادیث اهل بیت^(ع) و رفتار ایشان با فقرا و استفاده از ایده‌های جذاب تبلیغی در القای این فرهنگ به مخاطب.

۵. گنجاندن داستان‌ها و روایات آموزنده در کتاب‌های آموزشی دوره‌های ابتدایی و دبیرستان برای آشنایی نوجوانان و جوانان با سیره اهل بیت^(ع) درباره محرومان و فقرا و به کارگیری آن در زندگی آینده خود.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۳)، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه (۱۳۹۰)، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات مشهور.
- -ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق)، **عیون أخبار الرضا (ع)**. ترجمه: محمد تقی آقا نجفی اصفهانی. تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
- ----- (۱۳۷۶)، **الأمالی (للصدوق)**، ترجمه محمد باقر کمره ای، تهران: انتشارات کتابچی.
- -ابن شعبه حرانی، ابو محمد حسن بن علی (۱۳۶۳)، **تحف العقول**، تصحیح و ترجمه علی اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- -اسکات، ریچارد (۱۳۷۴)، **سازمان‌ها، سیستم‌های عقلایی، طبیعی و باز**، ترجمه حسن میرزایی اهرنجانی و فلورا سلطانی، تهران: انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- -اشتهدادی، محمد مهدی (۱۳۸۰)، **اصول اخلاقی امامان**، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- -اصغری، محمود (۱۳۸۷)، «حمایت‌های اجتماعی و تقویت هم‌گرایی»، **پژوهش‌های اجتماعی اسلامی**، شماره ۷۰، صص ۱۵۳-۱۷۲.
- -ایروانی، محمد جواد (۱۳۷۷)، **نهاد‌گرایی و جهاد‌سازندگی**، تهران: انتشارات اداره کل روابط عمومی جهاد‌سازندگی.
- -حق جو، ناصر (۱۳۸۱)، «رفاه اجتماعی و توسعه (کاربرد نهادهای حمایتی در ایران)»، **رفاه اجتماعی**، شماره ۶، صص ۷۵-۹۶.

- -حکیمی، محمد رضا؛ حکیمی، محمد؛ حکیمی، علی (۱۳۸۰)، **الحیاه**. ترجمه: احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- -خمینی، روح الله (۱۳۸۲)، **تحریر الوسيله**، قم: انتشارات اسماعیلیان.
- -دلشاد تهرانی، مصطفی؛ آیینه‌وند، صادق (۱۳۸۵)، «سیره نویسی؛ گرایش‌ها و ضرورت‌ها»، **خردنامه همشهری**، شماره ۱۱، صص ۴۴-۴۶
- -شریفی، احمد حسین و همکاران (۱۳۹۱)، **همیشه بهار: اخلاق و سبک زندگی اسلامی**، چاپ اول، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
- -صحیفة الإمام الرضا^(ع) (۱۴۰۷ ق)، منسوب به امام رضا علی بن موسی^(ع)، ترجمه: علاء الدین حجازی، مشهد: کنگره جهانی امام رضا^(ع)
- -طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰)، **مکارم الاخلاق**. ج ۲، قم: انتشارات الشریف الرضی.
- -**فقه الرضا**^(ع) (۱۴۰۶ ق)، منسوب به امام رضا علی بن موسی^(ع)، مشهد: موسسه آل البيت عليهم السلام.
- -قمی، شیخ عباس (۱۳۷۴)، **منتهی الآمال**، ج ۲، قم: انتشارات هجرت.
- -کافی، مجید (۱۳۹۴)، **فلسفه و روش سیره پژوهی**، قم: مجتمع آموزش عالی امام خمینی، برگرفته از وب سایت <http://www.sokhanetarikh.com>
- -کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۱ ق)، **اصول الکافی** ج ۱ و ۸، مترجم: سید جواد مصطفوی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- -مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق)، **بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة**

راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی ❖ ۹۷

- الأطهار ج ۲، ۴۹، ۷۱، ۶۸، ۷۳، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- -معلوف، لوییس (۱۳۸۵)، **المنجد فی اللغة العربیه**، ترجمه احمد سیاح، تهران: انتشارات سلام.
 - -میرمعزی، سید حسین (۱۳۹۱). **نظام اقتصادی اسلام**، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
 - نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ ق)، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، ج ۱۵، قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.
 - -ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسی (۱۳۶۹)، **مجموعه ورام؛ آداب و اخلاق در اسلام**، ترجمه محمد رضا عطایی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
 - -ورزشکار، احمد (۱۳۹۰)، **نهاد و نهادگرایی**، تهران: دانشکده مدیریت واحد شمال دانشگاه آزاد اسلامی، برگرفته از وب سایت مدیریتی ایران.
www.managerial.ir
 - Aldrich, H. E. and Fiol, C. M. 1994, “**Fools Rush In? The Institutional Context of Industry Creation**”, *Academy of Management Review*, Vol.19, and No.4: 645-670.
 - March, J.G. and Olsen, J.P. 1989, **Rediscovering Institutions: the Organizational Basis of Politics**, New York: Free Press.
 - Scott, W R. 2001, *Institutions and Organizations*, 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
 - Selznick, P. 1966, *TVA and Grass Roots: A Study in the*

Sociology of Formal Organization. New York: Harper Torch books.

- Zucker, L. G .1987, “**Institutional Theories of Organization.**” *Annual Review of Sociology*, Vol.13: 443-464.